

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ

ОВРУЦЬКИЙ КРЯЖ: КОМПЛЕКСНЕ ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ І ПАЛЕОПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ (ЗАВДАННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ, СТРУКТУРА ПРОЕКТУ)

А. П. Томашевський

Овруцький кряж і безпосередньо місто Овруч є унікальним природним, історико-культурним регіоном України та Європи.

Унікальність цього регіону визначається сукупністю притаманних йому особливостей.

Природні особливості.

1. Кряж являє собою компактне тектонічне та рельєфне підвищення поверхні над оточуючою низовиною з особливою геологічною історією та складною будовою на відносно невеликій площі.

2. Гіпотеза про незайманість більшої частини кряжу льодовиком, що пояснює наявну тут ендемічність третинних представників рослинного покриву і біоти, на сьогодні виглядає найбільш аргументованою.

3. Кряж є «лесовим островом» на півночі болотистого надприп'ятського Полісся і був колись вкритий широколистяними лісами на сірих лісових еродованих ґрунтах.

4. Серед мінерально-кристалічних порід підоснови кряжу виділяються кварцити та порфілітові сланці.

Історико — культурні особливості:

1. На кряжі зафіксовано найдавнішу традицію заселення починаючи з палеоліту.

2. м. Овруч (Вручій) стало новим адміністративним центром древлянської землі після 945 р.

3. На просторах кряжу була створена великокнязівська «волость», що існувала з X по XIII ст.

4. Овруцька волость має унікальну за конфігурацією, щільністю та виробничими особливостями відносно ізольовану систему заселення за часів Давньої Русі, на сьогодні вже добре джерельно документовану. Такі характеристики роблять даний регіон надзвичайно привабливим і ефективним полігоном для комплексного та детального вивчення і побудови моделі функціонування давньоруської волості.

5. Місцеве населення мало унікальні умови аграрного господарювання, яке спричинювало порівняно високий рівень антропогенного навантаження на

тогочасне довкілля. Динаміка, спрямованість та масштаби цих процесів потребують спеціального вивчення.

6. Овруцька волость відіграла особливу роль в економічному житті всієї Русі — України і тогочасного світу. У кількох спеціальних давніх копальнях, знайдених Овруцькою експедицією ІА НАНУ в 1996—1997 рр. в різних куточках кряжу виявлено кілька осередків видобутку, обробки, переробки та розповсюдження одного з найцінніших видів мінеральної сировини в Русі — пірофіліту (інша назва — червоний або рожевий овруцький шифер). З цього мінералу виготовлялися будівельні, декоративні матеріали, інші технологічні і побутові знаряддя та ювелірні прикраси, що потім розходилися торговими шляхами по всіх найвіддаленіших куточках Давньої Русі та тогочасної Євразії.

Існує гіпотеза, згідно з якою стандартизовані прядильні прясла, виточені з пірофіліту (шиферу), могли слугували протягом так званого безмонетного періоду одним з товарно-грошових еквівалентів в Давній Русі*. Але тільки сьогодні, в результаті цілеспрямованих пошуків спеціально створеної експедиції вдалося вперше обстежити та зафіксувати низку відповідних археологічних пам'яток. З поміж виявлених Овруцькою експедицією спеціалізованих поселень Х—ХІІІ ст., де власне здійснювалися всі складні технологічні стадії виготовлення кам'яних прясел відібрано декілька найбільш придатних для проведення обов'язково необхідних широких розкопок за новітньою методикою. В результаті, практично вперше, виникне можливість дослідити власне організацію цього своєрідного виробничого центру і окремих майстерень, технологічні особливості виробництва, стандартизацію виробів, їх вартість, сфери розповсюдження та обсяги виготовлення прясел. Попередні розвідки свідчать про дуже потужну концентрацію решток цього виробництва. Прогнозований обсяг зазначеного виробництва, його державна приналежність, а також встановлений експедицією факт виготовлення в тих же майстернях також і ювелірних прикрас з пірофіліту свідчать про особливий статус самого виробництва і спонукають до проведення ґрунтовних комплексних досліджень. Географія сфери розповсюдження цих виробів та їх обсяг безпрецедентні, а Овруцький кряж з єдиною територією де здійснювався повний цикл означеного виробництва, починаючи від пошуку та розробки потенційних давніх копалень до виготовлення достатньо витончених готових виробів.

Все вище наведене дозволяє оцінювати Овруцький край як унікальний окремий історико-природний регіон, характер пам'яток якого вимагає їх комплексного дослідження та охорони. Зазначені особливості зумовлюють і дослідницькі завдання.

Напрямки дослідницько-аналітичної роботи.

Виділення особливостей історії системи заселення кряжу та факторів, що їх зумовили.

Створення поетапної наскрізної моделі — схеми заселення регіону та мікрорегіонів включає: типологію та хронологію давніх населених пунктів, їх ієрархію, просторові взаємозв'язки, гравітаційну модель, матриці типів топографічного положення, мікрогеографію заселення, агломераційні прояви, комунікаційну мережу, функціональні особливості окремих ланок заселення і мікрорегіонів (переважно — для давньоруського періоду).

Відтворення умов помешкання та господарського природокористування населення кряжу на різних етапах заселення та реконструкція відповідного природного оточення. Виділення в сучасних ландшафтах реліктових, датованих археологічно компонентів з метою моделювання та можливого подальшого інтродуційного відтворення і фітоіндикації музеєфікованих, досліджених археологічних об'єктів.

Визначення природного ресурсного потенціалу кряжу і ступеня його використання протягом основних етапів заселення.

---

* Янин В. Л. Денежно-весовые системы Русского средневековья. Домонгольский период.— М., 1956.— С. 187, 189.

Моделювання напрямків, обсягів та рівнів антропогенних навантажень на синхронізоване довкілля і дослідження впливу природних трансформацій на процеси заселення.

Визначення палеоекологічних особливостей ресурсних зон окремих місцевих давніх (переважно — давньоруських) населених пунктів та протоагломераций.

Історико-археологічне просторове дослідження процесу становлення, механізмів функціонування літописної давньоруської волості, її господарської, демографічної, комунікаційної, природно-ресурсної структури як окремого соціального організму (СО).

Комплекс історико-технологічних досліджень давніх мінерально-видобувних осередків, організації, виробничого потенціалу та його обсягів, типології, стандартизації та функціонального призначення виробів з пірофілітового сланцю та інших мінералів.

Вивчення типології знахідок.

Визначення стадій виробництва.

Дослідження інструментарію, агрегатів та механізмів видобування та обробки сировини і створення готових виробів та напівфабрикатів. Моделювання виробничих процесів.

Дослідження просторово-планіграфічної організації виробничих комплексів на селищах.

Моделювання демографічного потенціалу, умов життєдіяльності мешканців селищ.

Моделювання адміністративної соціальної організації виробництва.

Визначення типології бракованих решток, типологічна та статистична оцінка цього явища.

Визначення обсягів виробництва на окремих селищах, у певних періодах та в цілому.

Визначення асортименту виробів, їх функціональних та кількісно-якісних характеристик.

Визначення сфер розповсюдження та відповідних особливостей.

Мінерально сировинний аспект виробництва, моделювання співвідношень виробничих селищ, давніх кар'єрів та покладів сировини відповідних якостей.

Транспортно-комунікаційні дослідження давніх розробок та розповсюдження виробів.

Проведення заходів по спеціальній фіксації, охороні, збереженню та музеєфікації унікальних комплексів історико-технологічних пам'яток.

Апробація новітніх підходів та методик дослідження, фіксації та презентації отриманих матеріалів.

Виконання вищесформульованих завдань потребує додаткових (але самостійних за значенням) досліджень основних природних компонентів: геоморфології та геотектоніки; мінералогії; ґрунтового покриву; рослинних асоціацій різного складу та походження.

Необхідне також створення нових оригінальних ландшафтних карт в доповнення до вже існуючих авторських карт к. г. н. С. Р. Кияка, люб'язно переданих автору для використання в роботах по проекту. На їх основі в ході спеціального дослідження синтезується палеоекологічні карти-реконструкції археологічно датованого довкілля давніх населених пунктів та їх скупчень.

Комплексний характер проекту та експедиції, унікальність об'єктів дослідження, неможливість повтору процесу відкриття об'єктів та знахідок зумовлюють необхідність застосування різнобічної, детальної, максимально вичерпної фіксації результатів здійснюваних спостережень, так і самого ходу пошукових робіт. Мова йде про багатоваріантне фотографування, відеозйомку, традиційні креслення, створення та обробку електронних зображень, поліваріантне картографування тощо.

Створення банку даних на основі взаємодії пов'язаних баз даних (БД) та інформаційних реєстрів.

1. БД по пам'ятках археології:

а) загальне зведення всіх відомих пам'яток;

- б) нововідкриті експедицією пам'ятки;
- в) групування за адміністративно-територіальним поділом.
- 2. БД по пам'ятках природи регіону різних статусів охорони.
- 3. Бібліографічні-джерельні БД.
- 4. Реєстр візуальних зображень:
  - а) фото (понад 600);
  - б) слайди (понад 200);
  - в) креслення (плани, розрізи, схеми) (до 100);
  - г) малюнки знахідок (понад 1000).
- 5. БД по технології та типології обробки пірофілітових виробів з їх мінералогічними (фізико-хімічними) характеристиками.
- 6. БД для організації рівнів — шарів ГІС (географічних інформаційних систем) і легенд відповідних різномасштабних тематичних картооснов.
- 7. Палеоекологічні БД:
  - а) реєстри результатів палеоботанічних, остеологічних, палеоботанічних проб і аналізів;
  - б) вихідні дані, константи та аналітичні реконструкції просторового моделювання площ та видового якісного складу ресурсних зон давніх населених пунктів (РЗДНП), рівнів їх антропогенного перетворення.
- 8. Адміністративно-господарські БД: документи, звіти, листування, розрахунки, облік.

Польова діяльність.

- 1. Розвідки: а) маршрутні, побасейнові; б) суцільні мікрорегіональні.
- 2. Розкопки пам'яток: а) давньоруських селищ, городищ, копалень; б) первісних стоянок; в) інших періодів.
- 3. Візуальна багатофункціональна фіксація.
- 4. Опитування краєзнавців й мешканців та огляд старожитностей.
- 5. Підготовка звітної та спеціальної документації.
- 6. Відбір природничих проб за окремою програмою:
  - вже відбираються проби:* а) палінологічні; б) палеоботанічні: макроботанічні, культурні та бур'яни рослин; в) поверхневі геоботанічні; г) остеологічні; д) дендрологічні та вугільні; е) геолого-мінералогічні: шліфи, рентгеноспектральні, хімікоструктурні;
  - майбутні:* а) вуглецевий C^{14} зі статистичною калібровкою; б) комбіновані біологічні описи; в) педологічні;
  - спеціальні технічно-інструментальні дослідження:* а) археомагнітна та геофізична зйомка; б) спеціальна локальна топозіомка; в) дистанційна аерофотозіомка; г) біолокаційна зйомка природно-антропогенних об'єктів д) поточнення, адаптація існуючих фізико-географічних матеріалів й створення нових, більш деталізованих і точних; е) фосфатний аналіз.

Охорона взаємопов'язаних історико-культурних і археологічних пам'яток, палеоекологічних об'єктів, природних територій та реліктів на засадах єдиного комплексного підходу до збереження неподільної національної спадщини.

Продовження багаторічних, досі безрезультатних спроб домогтися в Житомирському обласному управлінні культури реальної згоди на створення авторських охоронних паспортів хоча б на частину нововідкритих та раніше відомих найцінніших пам'яток району, які варварськи нищаться сьогодні.

Розроблено та подано клопотання та наукове обґрунтування для створення природного заповідника «Словечанський кряж» в західній частині кряжу, що включатиме до складу своєї території унікальні реліктові ландшафти, рідкісні ботанічні угруповання і ареали тварин Червоної книги, геологічні пам'ятки, комплекси унікальних археологічних пам'яток.

Сама специфіка регіону спонукає до проектування принципово нових форм комплексних заповідно-охоронних територій та об'єктів природного, культурного та, частіше всього, змішаного походження.

Реалізація такої програми комплексних досліджень потребує співробітництва з різноманітними науковими, освітніми, адміністративними осередками

і взаємодії з широким колом фахівців з різних галузей знання. У проекті задіяні археологи Інституту археології НАНУ, співробітники Інституту геологічних наук НАНУ, Інституту ботаніки ім. Холодного НАНУ, Інституту зоології ім. Шмальгаузена НАНУ, Інституту пам'яток охоронних досліджень МКМ України, вчені та студенти географічного та історичного факультетів Національного університету імені Тараса Шевченка, співробітники Мінекобезпеки України, спеціалісти регіональних геологічних партій, працівники Національного музею історії України, кадри природоохоронних та культурних установ Овруцького району, краєзнавці, освітяни Овруччини. Підтримку та посильну допомогу надають в організації робіт місцева адміністрація і господарники. Особливо підкреслимо, що проведення експедицій 1996—1997 рр. було б неможливим без всебічної підтримки проекту народним депутатом, патріотом краю В. М. Кальником.

Слід наголосити, що проект передбачає не просто відновлення занепаłego Овруцького краєзнавчого музею, а створення нового тематичного музею, який за допомогою найсучасніших засобів і новітніх методичних підходів адекватно репрезентував унікальні старожитності, природні релікти, особливу історію та значення кряжу. Зараз існує унікальна можливість реалізувати в новій музейній концепції принципи комплексного підходу до вивчення та збереження неподільного національного надбання — культурної та природної спадщини. Музей в перспективі може і повинен стати науково-просвітнім центром регіону, базою для роботи постійно діючої комплексної експедиції і підготовки молодих місцевих кадрів.

Зайве казати, що результати проведених і планованих робіт складають безцінний інформаційний фонд для розвитку справжнього місцевого освітнього потенціалу. Отримані в ході виконання завдань нашого проекту дані, візуальні матеріали, зібрані знахідки та зразки, зафіксований літопис самого пошуку можуть знайти своє відображення в різноманітних формах: починаючи від неодмінно необхідного монографічного осмислення, започаткування місцевих науково-краєзнавчих періодичних часописів та збірок наукових праць і закінчуючи створенням багатоцільових комп'ютерних інтерактивних мультимедійних звітів, де поєднувалися б бази зібраних даних, їх картографічна проекція, графічні зображення пам'яток та знахідок, відеофрагменти і пояснення. Для активізації пошукових робіт, налагодження необхідних контактів та зв'язків, пропагування науково-краєзнавчої діяльності, ознайомлення місцевої громадськості з результатами і перспективами Овруцького проекту доцільна організація представницької науково-краєзнавчої конференції.